

Gösta Bohman, konservatismen och demokratin

AV TORBJÖRN ARONSON

1. Inledning

Tron på demokratin är icke en politisk åskådning i samma mening som exempelvis konservatism, liberalism och socialism. Den innebär en uppfattning om statsstyrelsens form, om tekniken för politiska avgöranden, icke om de statliga beslutens innehåll och samhällets struktur. Den kan alltså betraktas som ett slags överideologi i den meningen nämligen, att den är gemensam för skilda politiska åskådningar. Man är demokrat, men därjämte konservativ, liberal eller socialist. (Tingsten, 1969:42)

Tingstens demokratisyn, där demokratin utgör en gemensam "överideologi" för de tre stora ideologiska strömningarna, bygger framför allt på det empiriska faktum att de större av de politiska partier och organisationer som företräder dessa ideologier accepterat demokratin som styrelseskick. Däremot bygger den inte på en djupgående analys av utifrån vilka grundläggande föreställningar företrädare för dessa ideologier bedömer och värderar det demokratiska styrelseskicket. Den bygger inte heller på en analys av vilka "överideologins" egna grundläggande föreställningar är och hur dessa ser ut i förhållande till de andra ideologiernas grundläggande föreställningar.

En sådan analys av "överideologins" kvalitet hade med all säkerhet lett till en viss nyansering av citatet ovan. Sannolikt skulle analysen få resultatet att "överideologin" bottnar i den traditionella liberalismens grundläggande föreställningar. Men också att den konservativa och socialistiska anslutningen till demokratin skedde utifrån andra värderingar och postulat, och att denna anslutning inte var uttryck för en gemensam "överideologi".

Med utgångspunkt från analyser av konservativ demokratisyn menar jag att det finns skäl att omvärdera den tingstenska tesen att

"Man är demokrat, *men därjämte* konservativ, liberal eller socialist" och i stället framlägga följande omformulering:

"Man är konservativ, men därjämte demokrat."

Med detta menas att man som konservativ bedömer frågan om styrelseskickets utformning, förutsättningar, målsättningar och innehåll, utifrån sin ideologiska postulat och grundläggande värderingar. Mönstret på denna basala nivå styr åsikterna i mer konkreta frågor.

I denna uppsats behandlas Gösta Bohman. Hans ideologiska profil analyseras mot bakgrund av vad som brukar betecknas som konservatismens credo, dvs dess ideologiska postulat och grundläggande värderingar. Därefter beskrivs hans syn på demokrati och styrelseskickets utformning, förutsättningar, målsättning och innehåll, och hur denna hänger samman med den ideologiska profilen. I det avslutande avsnittet görs ett försök att sätta in Gösta Bohman i den konservativa idétraditionen.

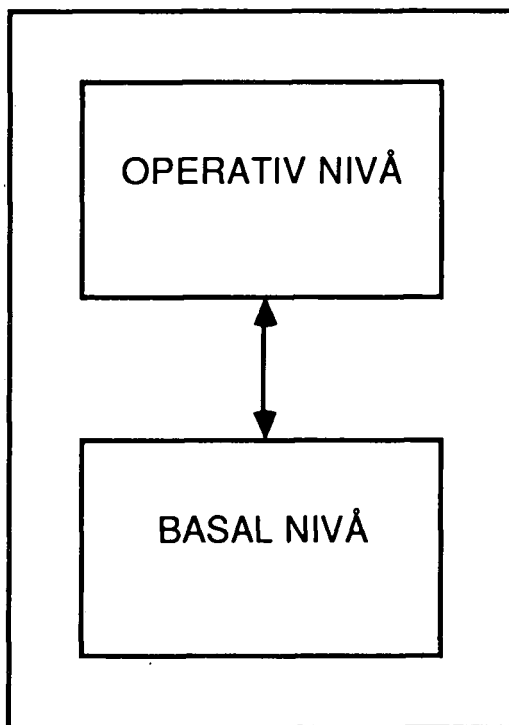
2. Analysschema

För att kunna analysera och förstå strukturen i en doktrin eller ideologi krävs ett analysschema som både tar upp normer och anvisningar för dess praktiska applicering, den så kallade operativa nivån, och dessutom de grundläggande föreställningar om världen, samhället, människan, kunskapen, med mera, som utgör basen i doktrinen eller ideologin.

Lennart Lundquist har, i boken *The Party and the Masses* (1982:50-52), skisserat ett sådant analysschema. Det ser ut på följande sätt:

2.1 Basal nivå

Högerpartiet/Moderata Samlingspartiet, har traditionellt ansetts vara den svenska konservatismens organiserade politiska uttryck (Layton-Henry, 1982:69-83). Från mitten av 70-talet har emellertid partiet, och Gösta Bohman, förklarat

Figur 1: Analysschema

sig vara förankrade i, förutom den konservativa idétraditionen, också den liberala sådan (Bohman, 1974:37–38, Moderata Samlingspartiets Partiprogram 1979:4).

För att kunna få ett perspektiv på Gösta Bohmans grundläggande ideologiska profil och relatera den till konservativ idétradition, både vad gäller dess allmänna inriktning och dess samband med synen på demokrati och styrelseskick, har nedan gjorts en sammanfattning av vad som allmänt brukar ses som konservatismens grunder. Mot denna bakgrund kan sedan Bohmans idéer och resonemang analyseras och relateras till den konservativa idétraditionen, och avvikelser och överensstämmelser uppmärksammas.

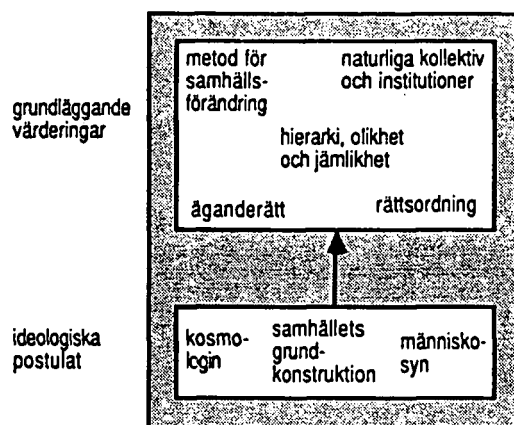
Konservatismen, som politisk ideologi, uppkom som en reaktion mot den franska revolutionen och dess idéer. Engelsmannen Edmund Burke angav i sin kritiska uppgörelse med den franska revolutionen, *Reflections on the Revolution in France*, ton och inriktning för en stor del av den politiska konservatismen. Andra centrala tänkare i den konservativa idétraditionen är tyskarna Friedrich Hegel och Adam Müller, fransmannen

Joseph de Maistre och engelsmannen Benjamin Disraeli.

Konservatismens utveckling under 1800- och 1900-talet har ingalunda varit strömlinjeformad. De grundläggande värderingarna har i stort sett varit desamma, men betoningen och prioriteringsordningen av dessa har skiftat (Huntington, 1957, Kirk, 1953:17, O'Sullivan, 1976:9–14, 21–27, Tingsten, 1966:135–137).

Konservatismens grunder har analyserats och slagits fast av en rad forskare och politiska kommentatorer. Analysernas djup och bredd har skiftat, men kärnan i det innehåll som angivits har väsentligen varit detsamma (jfr Hearnshaw, 1933:22–34, White, 1950:1–10, Kirk, 1953:17–18, Mannheim, 1953:114–118 ff, Rossiter, 1955:19–63, Huntington, 1957:454–473 i *American Political Science Review*, Hailsham, 1959, Viereck, 1962:36–52, Björklund, 1970:150–160, Quinton, 1978:9–22, Harbour, 1982:4–10, Nisbet, 1986).

Dessa föreställningar kan delas in i två plan, på grundval av deras betydelse för den konservativa idéstrukturen. På det mest grundläggande planet finner vi ideologiska postulat om *världen, samhället och människan*. Som ett utflöde av dessa ideologiska postulat följer föreställningar om *metod för samhällsförändring, naturliga kollektiv och institutioner, hierarkier, olikhet och jämlikhet, äganderätt och rättsordning*. Tillsammans med de ideologiska postulaten utgör dessa föreställningar utgångspunkten för konservativ ideologi:

Figur 2: Basal nivå

2.1.1 Ideologiska postulat

Kosmologin: Världen, historien och människan styrs av en gudomlig försyn. Den rådande samhällsordningen har därför ytterst gudomlig sanktion. Människan är en religiös och moralisk varelse, och religionen en av samhällets viktigaste grundvalar. Politiska problem är i grund och botten religiösa och moraliska problem. Människans natur är i högsta grad ofullkomlig, vilket sätter gränser för vad som kan åstadkommas med politisk verksamhet och politiska lösningar.

(Hearnshaw, 1933:27–31, White, 1950:4, Kirk, 1953:17, Huntington, 1957:456, O'Sullivan, 1976:9–12, 19–23, Harbour, 1982:4–5, 11–54, Clark, 1983:21–34, Rossiter, 1955:23–26, 43–47).

Samhällets grundkonstruktion: Samhället, dess organisation och institutioner, är historiskt framvuxet. Samhällets medlemmar utgörs inte bara av de nu levande, utan även av tidigare och kommande generationer. Samhällets nuvarande utformning är ett resultat av, och ett uttryck för, tidigare generationers visdom. Att denna utformning överhuvudtaget existerar, och har överlevt, är ett bevis för dess tillförlitlighet. Samhällets traditioner växer fram i och genom den nationella gemenskapen, där hembygd och familj möjliggör kontinuitet och stabilitet. Nation, hembygd och familj är de historiska enheter på vilka varje samhälle byggs.

(Nisbet, 1984:23–28, Huntington, 1957:456, Harbour, 1982:6, 114–135, O'Sullivan, 1976:23–24, Clark, 1983:36–49, Quinton, 1978:16–23, White, 1950:2–3, 7–8, Hearnshaw, 1933:22–25).

Människosyn: Människan är en varelse med instinkter och känslor, såväl som förnuft. Hon drivs av många olika motiv och passioner. Hennes kunskap är begränsad. Försiktighet, vanor och erfarenheter är bättre ledstjärnor än det teoretiska förnuftets spekulationer. Sanningen återfinns inte i allmänna, generella värdeomdömen utan i den konkreta erfarenheten.

(White, 1950:3, Mannheim, 1953:114–115, Huntington, 1957:456, Kirk, 1953:18, O'Sullivan, 1976:26–27, Nisbet, 1986:29–34, Harbour, 1982:161–176, Allison, 1984:23–55, Quinton, 1978:9–16, Hearnshaw, 1933:32–33).

2.1.2 Grundläggande värderingar

Metod för samhällsförändring: På grund av människans natur och konstitution och samhällets struktur måste alla förändringar i samhället ske

med försiktighet, stegvis, förankrade i samhällets historiska traditioner och tidigare erfarenheter, och med syfte att bevara så mycket som är möjligt. Stora, snabba och genomgripande samhällsförändringar kan endast genomföras med förödande resultat. Alla utopier är omöjliga att förverkliga. Reformerna och förändringarna måste bedömas utifrån vilka praktiska konsekvenser de kan tänkas få, och ej utifrån abstrakta, principiella resonemang.

(Hearnshaw, 1933:26–27, 12, White, 1950:3, Kirk, 1953:18, Huntington, 1957:456, Harbour, 1982:5, 126–136, Rossiter, 1955:28–29, Nisbet, 1986:26–28).

Naturliga kollektiv och institutioner: Naturligt framvuxna samhälleliga institutioner och kollektiv, typ, nation, familj, kyrka, yrkessammanslutningar, är överordnade individen. Av dessa kollektiv intar nationen den mest framträdande platsen. Individerna ingår organiskt i denna typ av kollektiv, vilka ger dem stöd, hjälp och vägledning på olika sätt. Individerna har rättigheter endast i egenskap av samhällsmedlem, och som en följd av fullgörande av skyldigheter gentemot dessa naturligt framväxta institutioner och kollektiv.

(Björklund, 1970:154, Nisbet, 1986:17–22, Huntington, 1957:456, Harbour, 1982:7, Rossiter, 1955:27–30, Quinton, 1978:16, White, 1950:7–8, Hearnshaw, 1933:24, 29–30).

Hierarkier, olikhet och jämlikhet: Människorna är lika endast inför lagen, det vill säga i juridiskt hänseende. I övrigt är de olika, både vad gäller arv och förmåga, vilket ovillkorligen leder till en naturlig ojämlikhet. Samhället är en komplicerad organism, som alltid innehållit en mångfald av klasser, ordningar och intressegrupper. Differentiering, hierarkier och ledarskap är något som ofrånkomligen karakteriserar varje ordnat samhälle. Olika samhällsklasser och samhällsgrupper har olika funktioner i samhället. De förutsätter och kompletterar varandra, och det råder inga grundläggande motsättningar mellan dem.

(Huntington, 1957:456, Kirk, 1953:17–18, Nisbet, 1986:47–52, Clark, 1984, Björklund, 1970:154–155, Rossiter, 1955:23–26, Allison, 1984:77–86, Hearnshaw, 1933:24, 31–32).

Äganderätt: Ägande av fast egendom är grunden för frihet, oberoende och stabilitet för såväl individ som samhälle. Egendomsinnehav fram-

tvingar ett engagemang och ett ansvarstagande i samhälleliga angelägenheter. Det skänker dess innehavare ett oberoende, som möjliggör hävdandet av egna ståndpunkter. Egendomsinnehav förmedlas från generation till generation, vilket stärker ansvarskänslan och känslan för familj och släkt. Egendomslöshet leder till social rotlöshet.

(Nisbet, 1986:55–66, Björklund, 1970:155, 159, Kirk, 1953:18, Harbour, 1982:113, 150–160, Rossiter, 1955:38, Allison 1984:99–113).

Rättsordning: En fast rättsordning, historiskt framvuxen, är nödvändig för att bevara samhällsordningen. Rättsordningen, the rule of law, fastställer medborgarnas rättigheter och skyldigheter, kontrollerar och drar upp gränser för makt-havare och maktutövning, och utgör ett skydd mot den mänskliga naturens destruktiva impulser. Den historiskt framvuxna rättsordningen möjliggör en kontinuerlig och förutsägbar samhällsutveckling, i enlighet med nationens hävdvunna traditioner och institutioner. Rättsordningen skyddar, och stakar ut gränserna för, den individuella friheten.

(White, 1950:5–6, 9–19, O’Sullivan, 1976:42–52, 66, Harbour, 1982:82–112, 139–145, Hails-ham, 1959:53, 72–73, Rossiter, 1955:30–37, Hearnshaw, 1933:24–25).

De grundläggande föreställningar som sammanfattats under dessa åtta punkter utgör hörnstenen i analysen av den basala nivån hos Gösta Bohman. Mönstret på den basala nivån utgör en fundamental riktningvisare för hans ställningstagande i olika sakfrågor.

2.2 Operativ nivå

På den operativa nivån finner vi normer och anvisningar för doktrinen praktiska applicering.

För att kartlägga den operativa nivån Gösta Bohmans styrelsedoktrin, ställs följande frågor till de texter han författat:

- Hur bör styrelseskicket vara utformat?
- Vilka förutsättningar bör föreligga för att styrelseskicket ska kunna fungera tillfredsställande?
- Vilken målsättning bör man ha för styrelseskicket?
- Vilket innehåll bör styrelseskickets beslut och handlingar ha? (Jfr Lundquist, 1980: s 30–33)

1) *Hur bör styrelseskicket vara utformat?* Frågan gäller styrelseskickets formella struktur: direkt

eller representativ demokrati, majoritetsprincip contra minoritetsskydd, parlamentarism eller maktindelning, statschefens ställning, proportionella val eller majoritetsval, och så vidare.

2) *Vilka förutsättningar bör föreligga för att styrelseskicket ska kunna fungera tillfredsställande?*

Förutsättningarna för det styrelseskicket som beskrivits under fråga 1 kan vara av olika slag:

- ekonomiska (typ av ekonomiskt system, inkomstfördelning, boendestruktur, etc)
- sociala (tex en viss klasstruktur, utbildningsnivå)
- rättsliga (tex lagstadgade medborgerliga fri- och rättigheter, rättssäkerhet)
- politiska (tex existens av vissa politiska institutioner)
- moraliska (tex ett ansvarstagande ledarskap, tolerans, respekt för stiftade lagar, fullgörande av medborgerliga skyldigheter)

3) *Vilken målsättning bör man ha för styrelseskicket?* Genom denna fråga kartläggs vad som ideologen ser som den yttersta målsättningen med det styrelseskick han är anhängare av. I svaret på denna fråga kan man räkna med att olika basala föreställningar på ett markerat sätt bryter in. Karaktären på frågan gör ju att svaret på frågan bör vara determinerat av vilka principiella föreställningar man har om samhället och människan.

4) *Vilket innehåll bör styrelseskickets beslut och handlingar ha?* Den här frågan rör vad som ideologen anser att styrelseskicket bör besluta om. Vilka beslut som är förenliga med styrelseskickets utformning, hur långt dess kompetens sträcker sig, storleken på det område som bör omfattas av politiska beslut. Frågan svarar också på om ideologen anser att det överhuvudtaget är möjligt att på förhand ange innehållet i ett styrelseskicks beslut och handlingar. Eller om det är så att ett visst styrelseskick automatiskt implicerar ett visst innehåll.

3. Basal nivå: Gösta Bohman

3.1 Ideologiska postulat

Kosmologin: Religionen och människan som religiös varelse är något som Bohman berör ytter-

ligt sällan. Den gudomliga försynens förhållande till historien och samhällsordningen, hörnstenar i mycken konservativ ideologi, förbigås med tystnad. Ingen av dessa föreställningar återfinns bland de bärande elementen i Bohmans ideologiska grundsyn, såsom den är explicit uttryckt. En konservatism med uteslutande religiösa utgångspunkter tar han avstånd ifrån:

... lika felaktigt som det en gång var att med argument hämtade från kyrkofäderna förneka människornas förmåga att förändra sin egen tillvaro, lika felaktigt är det att – som ekologins extrema företrädare gör idag – som argument mot förändringar åberopa teorier om ett samhälle i ekologisk balans. (Bohman, 1981:158–159 jfr 28, 159)

Däremot finner han kristendomens etiska normer värdefulla, och menar att de utgör en av de normkällor i vilka de konservativa idéerna är förankrade (Bohman, 1974:46). Den kristna etiken måste ligga till grund för landets allmänna moraluppfattning, och det livsmönster som därav följer bör åter bli vägledande på samhällets olika områden (Bohman, Riksdagen 1972, 111:43, Tal i Norrköping 26/8 1979:11).

Därför bör de kristna samfundens och kyrkans verksamhet stärkas (ibid). Kyrkan har en viktig funktion att fylla i samhället, så länge den inte blir ett forum för partipolitisk förkunnelse (Bohman, 1985:143–156). Bohman har samma grundläggande pessimistiska syn på människans natur som varit kännetecknande för konservatism med religiösa utgångspunkter. Däremot anger han inte några religiösa eller metafysiska grunder för denna åskådning:

Människans natur som vi känner den ger i historisk belysning inte anledning till optimism rörande de etiska motivens dominans över själviska motiv. Respekten för etiska livsmål tycks inte kunna betraktas som politiska syftsmål, snarare som undantag. (Bohman, 1987:22)

Men även om själviska motiv dominerar, har dock människan ett etiskt medvetande som inte kan ignoreras. De själviska motiven leder till konflikter mellan människor och samhällsgrupper, vilka en regering har till uppgift att lösa genom lagar och författningar. Men i detta konfliktlösande, framhåller Gösta Bohman, bör en regering vara vägledad av ett etiskt medvetande:

Visserligen måste konfliktlösandet betraktas som den första och viktigaste uppgiften, men landets medborgare har ett etiskt medvetande som begär mer av sin rege-

ring. Människans moraliska strävanden är också en del av det politiska livet ... De måste jämna ut konfliktviljans hårda villkor och lyfta folkstyret till en nivå av högre moralisk värdighet. (Bohman, 1987:23)

Samhällets grundkonstruktion: Den konservativa samhällssynen, med dess betonande av sambandet med historien och tidigare generationer, omfattas av Gösta Bohman. Han ger traditionen följande betydelse:

Tradition är inte bara 'plymer och dekorationer'. Tradition ger senare generationer anknytning till det förgångna. Tradition markerar de historiens kontaklinjer som är önskvärda och ofta nödvändiga för kontinuitet och en följdriktig utveckling. (Bohman, Riksdagen 1973,110:44)

I en kommentar till ett partiprogram framhåller han att kultursamhällets utveckling förutsätter värderingar som utgör resultatet av tidigare generationers tänkande och erfarenheter och som bildar utgångspunkt för kommande generationers strävanden att bygga vidare (Bohman, 1974:41). En viktig del av de tidigare generationernas tänkande är för Bohmans vidkommande den humanistiska grundsyn på människovärde, frihet och samhällsansvar som växt fram inom den västerländska kulturkretsen. Denna grundsyn måste förvaltas och föras vidare (Bohman, FK 1970, 2:10, 1974:41, 1981:68–72, 83–84).

Samhällets traditioner, de tidigare generationernas erfarenheter, bildar utgångspunkten för samhällets fortsatta utveckling och för bedrivande av politisk verksamhet. Familjen är det primära medium genom vilket samhällets traditioner bibringas kommande släkten. Familjen är samhällets urcell och dess bestånd bör på allt sätt tryggas (Bohman, Riksdagen 1974, 114:34). Den nationella gemenskapen utgör ramen för samhällets historiska framväxt och existens (Bohman, 1974:223, 1976:5–6, 1979:12–13, 15–16). All politisk verksamhet måste ta hänsyn till samhällets traditioner. Om så ej sker, och banden med det förflutna hastigt bryts av, skapas en rotlöshet och otrygghet som människan inte orkar med.

I mina angrepp på 'den nya otryggheten' har jag också påstått att socialdemokraterna i sin ambition att till varje pris förändra samhället haft för bråttom. Strävan att till varje pris förändra det förut bestående – sådant som skulle kunna betecknas med en gemensam benämning som traditioner – har gjort sig gällande på allt fler områden. Normer och värderingar, vedertagna månghundraåriga ämbeten och benämningar, by- och fastighets-

namn i detta gamla rike vill man nu i dataåldern ersätta med något nytt, med nummer. (Bohman, Riksdagen 1973, 127:27)

Den nationella traditionen utgör en av utgångspunkterna för Bohmans resonemang och ställningstagande i mark- och bostadspolitik, frågor kring äganderätt och rättsordning, moral och familj. Även vad gäller näringspolitik händer det att Gösta Bohman hänvisar till områdets svenska traditioner (Bohman, 1976:5–6, 20, 1974:100–104, FK 1969, 4:86–87, FK 1970, 2:10–11, Riksdagen 1972, 111:35–36, 42–43, Riksdagen 1973, 127:27, Riksdagen 1974, 14:17).

I författningsfrågor utgör den nationella traditionen normkällan för bland annat intagande av ståndpunkt om monarki och kommunal självstyrelse (Bohman, 1974:132–135).

Människosyn: Bohmans syn på människan som varelse med förnuft, känslor och instinkter har flera fasetter, och intar en central plats i hans principiella argumentation. I många av sina ståndpunktstaganden argumenterar han utifrån sin människosyn. Den överensstämmer i stort med den gängse inom konservatismen, möjligen något mer optimistisk.

Bohman lovsjunger ofta förnuftet. Vid närmare undersökningar visar det sig dock att det inte är förnuftet i allmänhet, utan det *praktiska* förnuftet. Det förnuft som framspringer ur erfarenheten, exempelvis det förnuft som den egna företagaren eller bonden använder sig av i sitt arbete (tex Bohman, 1974:23, 41).

Det förnuft som får sitt uttryck i storslagna teorier eller dogmatiska ideologier, det vill säga *det teoretiska förnuftet*, har han inte mycket till övers för. Denna implicita distinktion mellan det teoretiska och praktiska förnuftet är vanlig i konservativt tänkande, men den är ingalunda konfliktfri (Harbour, 1982:161–177). Följande citat beskriver ganska väl Bohmans syn på det mänskliga förnuftet:

Om man inte förutsatte att medborgarna var förnuftiga, tänkande människor, då skulle det demokratiska systemet vara en omöjlighet. Men i vår förnuftstro ingår också – till skillnad från gamla tiders liberaler – att vi vet att människans kunskap är begränsad. Vi kan aldrig fullt ut se konsekvenser av våra handlingar. Därför tror vi på en stegvis reformering av samhället. (Bohman, 1981:161, jfr Bohman, 1970:84).

Den form av konservatism som har en mer pessi-

mistisk syn på människans förnuft och därför *endast* är inriktad på att bevara det bestående, tar han avstånd ifrån (Bohman, 1981:9).

Bohman sätter ofta förnuftet, stående med båda fötterna på jorden, i motsats till känslor och insinkter, särskilt kollektiva sådana (Bohman, 1981:62, 65, 68, 1985:21–22). Men att människans förnuft är begränsat, blir även det ett argument mot kollektiv och kollektiva beslutsformer:

Insikten om att människans kunskaper är begränsade utgör i själva verket ett av de starkaste argumenten för det öppna pluralistiska samhället. Om människan inte är allvetande, kan inte heller kollektivet vara det ... Det slutna toppstyrda samhället utgör en grogrund för misslyckanden. (Bohman, 1981:161 jfr 1974:91).

När Bohman ser tillbaka på sin egen politiska bana, är det förnuftets begränsning på bekostnad av andra drivkrafter som han måste erkänna:

Motiven får man söka efteråt. För att få en förklaring till något som man glidit in i. Alla steg är inte överlagda. Allt är inte beräknat, planlagt eller planenligt. Man får tillgripa eftertänksfulla förklaringar för att förstå vad som hänt. Och varför. (Bohman, 1974:30).

3.2 Grundläggande värderingar

Metod för samhällsförändring: Bohmans ansats till politisk verksamhet och samhällliga reformer, är den gängse konservativa. Det vill säga stegvisa reformer, byggda på tidigare erfarenheter och "sunt förnuft", och ett avvisande av alla utopiska resonemang.

I boken *Tänkar om mitt Sverige* (1974), där han beskriver sin egen konservativa inriktning, framhåller han att den konservativa moderata samhällssynen måste ställas som motvikt emot

... de krafter som i sina strävanden att så snabbt som möjligt skapa ett nytt – ett annorlunda – samhälle främst vädjar till känslor, söker stöd i obevisade och i praktiken oprövade teorier och bygger på svindlande förhoppningar om framtidens Utopia. Sådana krafter – kalla dem gärna radikala – har i regel inte mycket till övers för de lärdomar tidigare generationer dragit, ej heller för den verklighet i vilken vi lever eller heller för de risker som alltför snabba samhällsomvälvningar kan medföra för en komplicerad och ömtålig samhällsmekanism och ännu ömtåligare enskilda människor. (Bohman, 1974:38–39, jfr 41–42).

Ett otvetydigt citat, som förankrar Bohman i en lång konservativ idétradition. Samhället är en ömtålig mekanism, såväl som människan, som

endast kan förändras framgångsrikt stegvis, på grundval av tidigare, i praktiken gjorda, erfarenheter. Den givna verkligheten måste vara utgångspunkten, inte drömmar och teorier. Bohman understryker att det är frågan om en metod för samhällsförändring som strävar efter kontinuitet med det förgångna.

Däremot vill han inte lägga för stark betoning på den bevarande aspekten (jfr Bohman, 1981:9). När det gäller teknisk utveckling är han många gånger optimist, och kritiserar hårt dem som vill hålla utvecklingen tillbaka (Bohman, 1981:50–67, 119–132). Hans kritik av dogmer och utopiska resonemang drabbar såväl socialdemokrater och vänsterradikaler som kärnkraftsmotståndare. De är verklighetsfrånvända och dogmatiska, och deras teorier kan verka låsande på både samhällsutvecklingen och de enskilda individerna (Bohman, 1981:51, 156–159, 1979:30–31, 38, 117–121, 1974:54, 90–91, 107).

Bohmans kommentar till ett förslag från socialdemokraten Nordal Åkerman om uppbyggande av ett småskaligt kooperativt samhällssystem är belysande. Han finner vissa delar av Åkermans tanke sympatisk men:

Den är lika utopisk i dag som den var på 1800-talet. Skall vi reformera dvs förbättra vårt samhälle – och det måste vi göra – då måste vi utgå från verkligheten och dess villkor. (Bohman, 1981:115).

Att utgå ifrån verkligheten och dess villkor innebär bland annat att man i Sverige inte kan överta doktriner som haft framgångar i andra länder, och inte heller exportera sina egna erfarenheter vare sig till kontinenten eller den tredje världen. Varje område, plats och problem måste angripas för sig utifrån sina egna förutsättningar (Bohman, AK 1968, 28:112).

Den praktiskt inriktade, stegvisa reformeringens politik, får också som konsekvens att man ser skeptiskt på manifestationer av olika slag, typ demonstrationer och namninsamlingar, men hyser tilltro till det ”vanliga” politiska arbetet (Bohman, AK 1965, 40:58–59).

Naturliga kollektiv och institutioner: De naturliga kollektiven och institutionerna ser Bohman som grundförutsättningar för individens sociala trygghet:

De två roller medborgaren har att motsvara – som både enskild och samhällsmedlem – bygger på detta trygghetskrav. Det är inte bara fråga om materiell trygghet.

Utän också om inre trygghet. Båda dessa trygghetskrav förutsätter gemenskap ... Att uppleva samhörighet med andra. Med andra grupper inom en vidare gemenskap. Familjen, grannskapet, bygden, arbetsplatsen eller sammanslutningar av olika slag för samvaro, för meningsutbyte eller för intressebevakning. (Bohman, 1974:50).

Familjen utgör samhällets grundcell, som gemenskap för samliv mellan man och kvinna, för barnens vård och fostran och för gemenskap för människor på ålderns höst (Bohman, 1974:50). Den nationella gemenskapen förenar hela befolkningen, och utgör den yttersta garanten för trygghet och framåtskridande (Bohman, 1974:223).

De naturliga kollektiven är av värde främst därför att de fyller behov hos den enskilde individen. De utgör svaret på den enskilde individens trygghetskrav. Att dessa naturliga kollektiv och institutioner skulle vara individen överordnade är Gösta Bohman däremot främmande för. Att den enskilde individen, den enskilde medborgaren, är samhällets viktigaste byggsten och överordnad alla former av kollektiv är ett tema som gång på gång återkommer i Bohmans tal och skrifter. Det är en av utgångspunkterna i hans politiska tänkande:

Som utgångspunkt vill jag klart deklarerat, att det är människan som skall stå i centrum. Debatten skall börja med människan. Och mot den bakgrunden ställer vi sedan frågan: vilket slags samhälle och vilket slags samhällssystem vill vi forma för att tillgodose *den individuella människans krav på frihet, oberoende och möjligheter till ansvarstagande?* (Bohman, 1981:122).

I sin argumentation kontrasterar Bohman oftast samhället, eller staten, och de stora organisationerna, det vill säga främst fack- och olika intresseorganisationer, gentemot den enskilde individen. Dessa kollektiv är av annat slag än de naturliga, som familjen, nationen, kyrkan och bygden, och kritiseras kraftigt:

I dagens samhälle är det inte längre behovet att skydda de stora kollektivens intressen som är det centrala. Ansträngningarna måste i stället inriktas på att hävda de enskilda människornas – individernas – rättigheter emot de starka kollektiven på arbetsplatser, i det ekonomiska livet och på det politiska fältet ... Politiken måste syfta till att vidga den enskilde medborgarens oberoende, möjlighet till eget ansvarstagande och till inflytande över sin och sina närmastes situation och miljö. (Bohman, 1974:90).

Där kollektiven överordnas individen kommer stelbenta hierarkier, elitism, stagnation och förtryck (Bohman, 1981:156–158, 166–168, 65–66). I en konflikt mellan de naturliga kollektiven och de mer ”artificiella” är det de senare som måste stå tillbaka. Politiska partier får inte bygga sin verksamhet på motsättningar mellan klasser, grupper eller intresseorganisationer. Över alla sådana motsättningar står den nationella gemenskapen (Bohman, 1979:118–119).

De naturliga kollektiven ger de enskilda individerna förutsättningar att kunna hantera en utökad handlingsfrihet. Det är nämligen dessa som förmedlar de normer och traditioner som skapar till ansvarsmedvetande hos individerna. Frihet och ansvar är nära kopplade till varandra hos Gösta Bohman:

När vi moderater begär att vårt samhälle skall präglas av frihet för den enskilde, kräver det att den enskilde kan förena friheten med förmåga och vilja att ta ansvar, inte bara för sig själv, sin familj och sina närmaste utan också för samhällsgemenskapen i dess helhet. Därför är familjens och inte minst skolans förmåga och skyldighet att förmedla normer så betydelsefull. Att med andra ord lära ut vad som är sant och osant, vad som är rätt och orätt.” (Bohman, Riksdagen 1978/79, 76:45, jfr Bohman, 1981:115)

Bohman drar upp en rågång gentemot laissez-faire-liberalismen, och framhåller då äldre konservatism som ett föredöme. När nattväktarstaten utsatte den enskilde medborgaren för påfrestningar, krävde de konservativa krafterna att samhället skulle gripa in. Bohman menar att det var av omsorg om den enskilde medborgaren som äldre konservatism krävde en stark statsmakt, och drar en parallell till nutiden:

När vi moderater idag kräver ökad rörelsefrihet, garanti mot maktmissbruk och hävdar individens rätt gentemot mäktiga kollektiv allmänna eller enskilda – då är det uttryck för samma omsorg om den enskilda människan. Men nu hotar farorna från andra håll.” (Bohman, 1979:15)

Hierarkier, olikhet och jämlikhet: Jämlikhet i bemärkelsen allas likhet kommer aldrig att kunna existera i sinnevärlden. Det är Gösta Bohmans grundläggande uppfattning i frågor om jämlikhet. Han formulerar sitt eget jämlikhetsbegrepp på följande sätt:

Ett jämlikhetsbegrepp som bygger på alla människors lika värde och alla människors rätt att få göra insatser

efter sina naturliga förutsättningar och färdigheter med gemensamma förpliktelser att stödja och hjälpa dem vilkas möjligheter till meningsfyllda insatser är mera begränsade – ... (Bohman, FK 1970, 2:11).

Det är alltså ett jämlikhetsbegrepp som lägger tyngdpunkten på de enskilda individernas moraliska skyldigheter. Jämlikhet i bemärkelsen lika ekonomiska och social standard är det inte fråga om. Olikhet och jämlikhet diskuteras annars av Bohman främst i anslutning till utbildningspolitiken. Där utgör den naturliga olikheten och därmed sammanhängande ojämlikheten en grundläggande förutsättning. Skolan får inte försvåra för den internationella eliten att fullt utnyttja sina naturliga förutsättningar. Om det finns en elit bör man, för landets skull, satsa på den (Bohman, 1983:354, 1974:170).

Som en följd av sin samhällssyn är det, för Gösta Bohman, frihetskravet som har högst prioritet i en konflikt mellan frihetskravet och jämlikhetskravet:

För oss är det självklart, att vi måste göra på det sättet. Öststaternas samhällssystem visar vart man kan komma, om man anser att jämlikhetskravet skall förverkligas framför frihetskravet. Om – jag understryker detta – dessa två krav kommer i konflikt med varandra. (Bohman, 1979:16)

Äganderätt: Ägande och äganderätt är viktiga komponenter i det goda samhällets modell Bohman. Han definierar emellertid inte äganderätten utifrån en naturrättslig utgångspunkt, utan utifrån den positiva rätten:

Äganderätten är vad som finns kvar då samhället stakat ut gränserna för ägarens fria förfogande. Det är vi numera överens om. Men man kan inte urholka begreppet hur mycket som helst. Om det inte skall förlora sin mening. (Bohman, 1976:19)

Han framhåller äganderättens centrala plats i svensk högerpolitik, både hos det gamla högerpartiet och det nuvarande moderata samlingspartiet. ”Ägardemokratins samhälle” är enligt honom alternativet till det socialdemokratiska samhället. ”Ägardemokratins samhälle” är ett samhälle där de enskilda medborgarna äger landets tillgångar. Vilket leder till ett i Bohmans mening decentraliserat och spritt ägande och

ett ägande som ger medinflytande och medbestämmanderätt. (Bohman, 1974:93)

Bohman anser enskild äganderätt vara av stor betydelse för den politiska demokratin:

... här finns gemensamma band med själva demokrati-begreppet. Europarådets konvention om de grundläggande fri- och rättigheterna har som bekant också upptagit skydd för den enskilda äganderätten. Ägande ger underlag för personligt oberoende, för frihet, medbestämmande och ansvar. Äganderätten ger stadga åt demokratin. (Bohman, 1974:51)

Äganderättens betydelse för demokratin är sålunda främst att den möjliggör ett personligt oberoende (Jfr Bohman, 1976:20).

Enskilt ägande är också ett villkor för marknadsekonomins upprätthållande, vilket i sin tur är en förutsättning för den politiska demokratin. Gösta Bohman ser äganderätten som den mest effektiva och ändamålsenliga formen för förvaltning av landets tillgångar (Bohman, 1976:18). Äganderätten ger dessutom en grund för utveckling av ansvarskänsla hos de enskilda medborgarna. Till stöd för sin syn på äganderätten anför Bohman svensk historia och rättstradition:

De svenska landskapslagarna och de landslagar som sedermera byggde på deras grund fick sin form och sitt innehåll av den jordbrukande befolkningens behov och värderingar. De rättsnormer som då kodifierades har vidareutvecklats under århundradena med samma vikt lagd på äganderättens grundläggande betydelse ... (Bohman, 1976:20)

Rättsordning: En fast, historiskt framvuxen, rättsordning är en av de grundläggande värderingar som Gösta Bohman betonar starkast. Vad Bohman lägger i begreppet rättsordning (och synonymerna rättssäkerhet och rättssamhälle) är följande: den offentliga maktutövningens gränser skall vara utstakade på ett sådant sätt att både den enskilde och den offentliga maktens företrädare utan svårighet kan fastställa var gränserna går. Vilket förutsätter ett i förhållande till den politiska makten oberoende domstolsväsende, fasta normer för lagstiftning och en objektiv rättstillämpning. Den enskilde skall på förhand själv kunna bilda sig en uppfattning om inte bara vad han kan fordra utan också vad han skall behöva tåla i form av begränsningar eller av intrång i ägande- och andra rättigheter. Kravet på en objektiv rättstillämpning innebär också, att lika fall skall behandlas lika, att alla skall ha samma rättigheter, att ingen skall behöva räkna med längre gående ingrepp än den andra. I de fall där rättsprövning hos en lägre myndighet beror på

lämplighetsavvägning, måste det alltså finnas möjligheter till en rättslig, inte politisk prövning hos högre myndighet (Bohman, 1974:43-44, AK 1960, 13:89).

Rättsordning innebär också att enskilda människors säkerhet till liv och egendom tryggas och lag och ordning upprätthållas (Bohman, FK 1970, 11:28). Bohman strukturerar sina argument och åsikter i många frågor, även när det gäller demokrati, utifrån sina principer om rättsordningen och den "lagbundna friheten". Följande uttalande är karakteristiskt:

Valet står ... inte mellan laissez-faire och myndighetsutövning ... Valet står mellan å ena sidan en rättslig och lagbunden reglering av samhällets angelägenheter och den enskildes rättigheter och skyldigheter samt å andra sidan subjektiva, av lämplighets skull från fall till fall vidtagna ingrepp och befallningar av en överhet. (Bohman, 1981:78)

Rättsordningen skall emellertid vara historiskt framvuxen, och de nya lagarna måste anpassas till de tidigare:

Vem har sagt att lagarna skall vara oföränderliga? Ingen, såvitt jag vet. De måste liksom allt annat anpassas efter utvecklingen och en ny tids krav. Men lagstiftning är inte detsamma som ordergivning ... lagstiftningen skall vara allmängiltig. Vi accepterar inte en lagstiftning från fall till fall eller från regering till regering eller en tillämpning som beror på politiska värderingar. (Bohman, 1974:45)

De lagar som stiftas bör vara förankrade i det allmänna rättsmedvetandet. Lagarna skall vara utformade på sådant sätt att det blir naturligt för de enskilda människorna att följa dem. Om respekten för lagarna skall kunna upprätthållas måste det finnas insikt om att samhället kommer att ingripa vid lagöverträdelser. Statsmakterna skall därför inte utfärda lagar vilkas efterföljd de inte kan kontrollera. Varje avsiktlig överträdelse av gällande lag undergräver respekten för lagstiftning och rättsvården (Bohman, Riksdagen 1971, 71:98-99, 102-103).

4. Gösta Bohman: operativ nivå

4.1 Hur bör styrelseskicket vara utformat?

Gösta Bohman är anhängare av demokratin som beslutsmetod för svenskt styrelseskick. Med demokratin som beslutsmetod sammanhänger full och lika rösträtt och majoritetens rätt att avgöra konflikter mellan viljor och intressen (Bohman,

1979:39–40, 1982:7). Den fulla och lika rösträtten skall användas för att välja representanter till landets styrande församling. Bohman förespråkar sålunda representativ demokrati (Bohman, 1974:217).

Bohman menar att det demokratiska styrelseskicket framväxt i västerlandet skett som en följd av människors krav på handlingsfrihet gentemot överheten. Om majoritetsprincipen utgör den ena sidan av demokratibegreppet, så utgör friheten den andra (Bohman, 1979:40). Demokratins utveckling har hängt samman med den allmänna utveckling mot individuell frihet som ägt rum i västerlandet sedan slutet av 1700-talet. Det demokratiska styrelseskicket utgör en del av en utveckling mot allt större politisk och ekonomisk frihet för den enskilde. Kärnan i denna utveckling har varit kravet på frihet för den enskilde. Den konkreta utformningen av författning och beslutsmetod måste därför alltid ha den enskildes frihet som utgångspunkt och referensram:

Gradvis har en politisk ideologi växt fram om hur det samhälle skall byggas upp som sätter människornas frihet i centrum. Ur den processen har utgått övertygelsen om att människans frihet är det viktigaste i ett samhällsbygge. Och från den övertygelsen har läran om demokratin fått sin utformning – läran om hur friheten måste skyddas och garanteras av en statsmakt som i sin tur är styrd och kontrollerad av folket självt." (Bohman, 1979:37)

Demokratin är det bästa av alla styrelseskick därför att det bättre än något annat garanterar och skyddar den enskildes frihet. Men därmed är inte sagt att en stat som är demokratiskt legitimerad genom öppna och fria riksdagsval aldrig kan träda den enskilda friheten för när. Precis som all annan maktutövning, måste också den demokratiska övervakas och kontrolleras. (Bohman, 1979:38)

Genom att i författningen inbygga särskilda spärregler förhindrar och försvårar man för mer eller mindre tillfälliga folkmajoriteter att begränsa de medborgerliga fri- och rättigheter som historiskt hängt samman med den västerländska demokratins utveckling, och gett den dess innehåll. Den representativa demokratins rätt att fatta beslut måste, menar han, vara begränsad. En sådan begränsning följer av själva demokratibegreppet (Bohman, 1979:39).

Gränserna för demokratins beslutskompetens bör utgöras av i grundlagen fastlagda medborgerliga fri- och rättigheter. De fri- och rättigheter

som nu finns i den svenska grundlagen bör utökas med följande:

- föräldrars rätt till vårdnad om sina minderåriga barn
- föräldrars rätt att handha sina barns fostran i tro- och livsåskådningsfrågor
- rätten till egendom (Bohman, 1979:40).

Dessa medborgerliga fri- och rättigheter bör sedan garanteras på olika sätt. Bland annat genom beslutsregler och -rutiner som ger ett skydd mot förhastade beslut och stärker minoritetens möjligheter att utöva kontroll över majoriteten (ibid). Det kan också ske genom att man i större utsträckning än vad nu är fallet preciserar vilka rättigheter som icke får sättas ur kraft eller urholkas genom vanlig lagstiftning. I sådana fall bör samma förfarande tillämpas som i allmänhet gäller för ändring av grundlag (Bohman, 1987:41). Vid en utbyggnad av grundlagens fri- och rättighetskatalog kan en särskild författningsdomstol behöva inrättas. Dess uppgift skulle främst vara att pröva den formella tillämpningen av de grundlagsregler som preciserar de olika skyddade rättigheterna (Bohman, 1987:42).

Gösta Bohman ställde sig bakom 1974 års regeringsform, och såg den som ett led i Sveriges författningshistoriska utveckling (Bohman, Riksdagen 1974, 30:93). Samtidigt uttrycker han en mycket positiv värdering av 1809 års regeringsform, dels därför att den möjliggjort den författningshistoriska utvecklingen, men också därför att den med fasthet och konsekvens värnade rättsstatens principer (Bohman, Riksdagen 1973, 110:42).

1974 års regeringsform kritiserar främst på två områden, nämligen vad gäller de medborgerliga fri- och rättigheterna och deras skydd och vad gäller monarkins ställning. Resonemanget kring de medborgerliga fri- och rättigheterna är av det slag som ovan beskrivits. Bohman ville ge monarkin något större formella befogenheter än de som 1974 års regeringsform gav, bland annat att underteckna viktigare expeditioner som lagar och förordningar, och krävde dessutom införande av kvinnlig tronföljd (Bohman, Riksdagen 1973, 110:48, 1974, 30:96–97).

Bohman framhåller att monarkin är en omistlig del av den svenska författningstraditionen. Kungariket är sedan urgamla tider förbundet med Sveriges historia, och måste föras vidare till kommande generationer. Men det är inte enbart därför han argumenterar för att förstärka monarkens rent formella befogenheter, utan även för att

markera riksstyrelsens upphöjdhet över partimotsättningarna (Bohman, Riksdagen 1974, 30:96, jfr 1973, 110:48).

4.2 Vilka förutsättningar bör föreligga för att styrelseskicket ska kunna fungera tillfredsställande?

Gösta Bohman radar upp ett flertal förutsättningar som han menar bör föreligga för att ett demokratiskt styrelseskicket ska kunna fungera. En av de viktigaste är rättsordningen. Utan en fungerande rättsordning kan demokrati och frihet inte existera, menar Bohman. Rättsordningen stakar ut gränserna för medborgarnas handlingsfrihet och den offentliga maktutövningen, den garanterar medborgarnas rättigheter i förhållande till varandra och i förhållande till myndigheterna, och likställer alla medborgare inför lagen (Bohman, 1974:43–49 jfr AK 1960, 13:89–91).

I rättssäkerhet och rättsordning ingår också att samhället upprätthåller lag och ordning, och att lagstiftningen sker i kontinuitet med tidigare stiftade lagar (Bohman, FK 1970, 11:28).

Rättsordningen möjliggör alltså för medborgaren att kunna rösta efter sin övertygelse, utan att behöva vara rädd för några repressalier. Både medborgarnas och myndigheternas rättigheter ska finnas lagstadgade, för att förhindra maktmissbruk och göra samhällslivet förutsägbart. Men det innebär också att det område som omfattas av politiska beslut, det vill säga får sitt uttryck genom myndighetsutövning, blir begränsat. Det menar Bohman vara en förutsättning för att den representativa demokratin ska kunna fungera (Bohman, 1979:39–40).

Bohman framhåller att demokratin också har vissa *moraliska* förutsättningar, såsom ansvarsmedvetande, hänsynstagande och respekt för oliktänkande minoriteter. Det måste finnas en grundläggande värdegemenskap hos både politiker och medborgare där dessa moraliska egenskaper ingår. Bland politiker och partier måste även finnas en gemensam strävan till nationens bästa. Dessa moraliska egenskaper utgör demokratins yttersta förutsättningar och garantier (Bohman, Tal i Sthlm 18/9 1975 och Malmö 7/9 1976, Riksdagen 1974, 30:98).

Två andra förutsättningar som nämns är social och ekonomisk trygghet. Den sociala tryggheten säkras genom olika typer av gemenskaper som familjen, grannskapet, bygden, arbetsplatsen och sammanslutningar av olika slag. Familjen är det demokratiska samhällets grundcell, och den förs-

ta förutsättningen för social trygghet (Bohman 1974:49–50).

Ekonomisk trygghet innebär främst två saker: enskild äganderätt och fri marknadshushållning. I sin argumentation för sambandet mellan enskild äganderätt och demokrati anknyter han till den konservativa idétraditionen:

Konservatismen bygger ... på enskild äganderätt. Även här finns gemensamma band med själva demokratibegreppet ... Ägande ger underlag för personligt oberoende, för frihet, medbestämmande och ansvar. Äganderätten ger stadga åt demokratin. (Bohman, 1974:45)

Ägande ger en grund för personligt oberoende, vilket möjliggör självständigt ståndpunktstagande. Ägande fostrar fram ansvarsmedvetande, som ju var en av demokratins moraliska förutsättningar. Vidare menar han att en spridning av ägandet medför en spridning av makt, vilket understödjer ett demokratiskt styrelseskicket (Bohman, 1974:51–52).

Fri marknadshushållning, eller ekonomisk frihet, anser Gösta Bohman vara intimt förknippad med västerländsk demokrati. Utan ekonomisk frihet ingen politisk frihet:

Jag hävdar, att ekonomisk frihet är ett villkor för verklig politisk frihet. Med ekonomisk frihet menar jag varje enskild individs rätt att genom arbetsinsatsen och initiativtagande fritt ta till vara de tillgångar han förfogar över. I begreppet ekonomisk frihet ligger alltså näringsfrihet, äganderätt, rätt att söka arbete, att avstå från att söka arbete och att få förfoga över en rimlig del av utbytet av sina arbetsinsatser. (Bohman, 1982:8)

Utän denna ekonomiska frihet skulle individen bli beroende av stat eller organisationer på ett sätt som allvarligt skulle försvåra för individen att rösta i enlighet med sin övertygelse.

Denna syn på de ekonomiska förutsättningarna för ett demokratiskt styrelseskicket utgör många gånger utgångspunkten för Bohmans kritik av socialdemokraternas ekonomiska politik. Den offentliga sektorns expansion och det ökade statliga ägandet under 1960- och 70-talet blir för honom ett hot mot demokratin eftersom det ökar medborgarnas ekonomiska beroende av statsmakten och minskar det område av livet som han har direkt inflytande över (Bohman, 1982:8–19, 1981: 45–47, 141–148).

Han anför ofta exempel från historien och från andra länder för att understryka sambandet mel-

lan marknadsekonomi och demokrati och sambandet mellan planekonomi och diktatur (Bohman, 1974:53–54, 1979:60–63, 120–121, 1981:169–170, 1982:15, AK 1969, 4:86). Utifrån sin syn på sambandet mellan ekonomiskt och politiskt oberoende ställer sig Gösta Bohman avvisande till statligt presstödet och radio- och tv-monopolet (Bohman, AK 1965, 41:160–165). En viss kulturell och materiell standard är nödvändig för demokratins funktion. Det framkommer i den biståndspolitiska debatten:

Vårt hopp är väl att en stigande materiell och kulturell standard – som vi kan bidra till att höja – skall befästa demokratin där den idag existerar och tvinga fram den där den inte finns. (Bohman, AK 1965, 40:59)

Bohman nämner ytterligare en förutsättning för ett demokratiskt styrelseskick, nämligen maktväxling. Alltför långt innehav av regeringsmakten skapar, menar han, maktfullkomlighet och intresset för att ta hänsyn till minoritetens önskemål går förlorat:

Om den representativa demokratin skall rätt fungera krävs maktväxling. Att då och då byta regering ger garantier mot maktmissbruk. Och förutsättningar för hänsynstagande. (Bohman, 1974:217)

Det kan också leda till att den minoritet som under lång tid ställs utan möjlighet att påverka regeringspolitikens utformning, tappar intresset för politik och passiviserar (Bohman, AK 1968, 36:19, Riksdagen 1975, 15:18).

4.3 Vilken målsättning bör man ha för styrelseskicket?

Målet för det demokratiska styrelseskicket är, enligt Bohman, att öka handlingsfriheten för samhällets medborgare som enskilda individer:

Men demokrati och dess former är inte något självändamål. Folkstyret har växt fram som statsform därför att det bygger på människornas lika värde. Därför att det visat sig vara det styrelsesätt som är bäst ägnat att skydda den enskildes frihet och oberoende. Friheten är målet. Demokratin är medlet. (Bohman, 1979:30 jfr Bohman 1981:122)

Den enskilda människan, enskilde medborgaren är ett ofta återkommande tema när Bohman kommer in på demokratifrågor. Den enskildes frihet och ansvarstagande sätts i motsättning till olika former av kollektiv, vilka han menar be-

gränsar individernas handlingsfrihet. Bohman ser inte bara en motsättning mellan individens frihet och olika former av kollektiv utan också mellan individens frihet och demokratiskt fattade majoritetsbeslut. Målsättningen för det demokratiska styrelseskicket är för Bohman, inte att majoritetens vilja skall råda, utan att den enskilde individens handlingsfrihet ska utökas (Bohman, 1974:90, 1982:19, 1981:109).

I sin argumentation för att demokratins mål bör vara individens frihet framhåller han den betydelse som individuell handlingsfriheten historiskt haft för västerlandets materiella och kulturella utveckling (1981:144–148, 169–170, 1982:15). Det var genom att de enskilda individernas handlingsutrymme ökades, politiskt, ekonomiskt och kulturellt, som den industriella revolutionen och den därefter följande välfärdsutvecklingen möjliggjordes:

Det var . . . i en sedan länge utbildad västerländsk idétradition som inspiration hämtades för kampen mot överhetens tvång och förtryck och för frigörelse av den enskilda människans inneboende resurser. Därför blev det i länder där statsmakten av olika skäl inte hade styrka nog att motstå de liberala ekonomiska drivkrafterna och inte förmådde bekämpa förändringar i människors tänkande, som det västerländska frihetsidealet vann sina första segrar. Den historiska idétradition som man kunde bygga på när det gällde den enskilda människans frihet hade sin motsvarighet då det gällde de materiella och teknologiska framstegen. (Bohman, 1981:70 jfr 27–28)

4.4 Vilket innehåll bör styrelseskickets beslut och handlingar ha?

Gösta Bohman menar att de beslut som tas i ett demokratiskt styrelseskick, bör ha ett bestämt innehåll:

Demokrati är för Bohman inte enbart ett styrelseskick, med majoritetsprincipen som främsta kännetecken, utan ett *samhällsskick*. Ett samhällsskick där medborgarna är garanterade vissa medborgerliga fri- och rättigheter vilka inte kan sättas ur spel ens av formellt fattade majoritetsbeslut och där medborgarna kan nyttja sin rösträtt och yttrandefrihet utifrån en i hög grad självständig och oberoende position (Bohman, 1982:8, 1979:39–40).

Den västerländska demokratins framväxt innebär främst framväxten av ett fritt samhällsskick (Bohman, 1979:37). Det finns emellertid ett inbyggt dilemma i själva demokratibegreppet, menar Bohman, mellan majoritetsprincipen och de

grundläggande fri- och rättigheter som gör det demokratiska styrelseskicket möjligt. Om inte majoritetsprincipen begränsas kan den både leda till att den avskaffar sig själv och att den avskaffar de fri- och rättigheter som den historiskt hänger samman med (Bohman, 1979:40). Bohman argumenterar också för sin innehållsliga bestämning av demokratibegreppet, utifrån demokratins etymologiska betydelse:

Om demokrati är detsamma som folkstyre, vilket alla torde vara överens om, borde rimligen kunna krävas att begreppet "folk" inte betraktas som ett kollektiv, utan som mängden av enskilda självständigt tänkande, handlande och ansvarstagande individer. Och om man tror på människan som den viktigaste kuggen i det stora samhällsmaskineriet, ter det sig för mig extremt teoretiskt att beteckna detta samhällsmaskineri enbart som en beslutsprocess, som utan begränsningar kan åsidosätta alla de enskilda individernas friheter och rättigheter vilka befinner sig utanför majoriteten (Bohman, Marknadsekonomisk tidskrift 1986, nr 1:50).

Det räcker emellertid inte med att begränsa majoritetsprincipen med grundlagsstadgade fri- och rättigheter. Även i icke grundlagsskyddade frågor måste det finnas ett så pass brett samförstånd kring vissa fundamentala principer, fasta rättsprinciper – the rule law – som begränsar majoritetsprincipen på så sätt att de enskilda medborgarna får rimliga möjligheter att förutse vilka förändringar de kan drabbas av i sin tillvaro. Vad Gösta Bohman då tänker på är frågor kring marknadsekonomi, äganderätt och skatter, och udden är vänd mot olika socialdemokratiska skatte- och näringslivspolitiska förslag (Bohman, 1982:18, Marknadsekonomisk tidskrift 1986, nr 1:50). Som tidigare beskrivits anser Bohman att marknadsekonomi och enskild äganderätt är förutsättningar för ett demokratiskt styrelseskick.

Ett demokratiskt styrelseskick bör alltså visserligen använda sig av majoritetsprincipen men begränsa dennas kompetensområde genom grundlagsstadgade medborgerliga fri- och rättigheter och vissa fasta rättsprinciper rörande marknadsekonomin och den enskilda äganderätten. Innehållet i detta styrelseskicks beslut måste alltså stå i överensstämmelse med de medborgerliga fri- och rättigheterna och de fasta rättsprinciperna, och ha som målsättning att utöka den enskilde individens handlingsfrihet.

Denna innehållsbestämning av ett demokratiskt styrelseskicks beslut och handlingar, leder till att den politiska makt- och myndighetsutöv-

ningen gradvis begränsas. Samhällslivet avpolitiserar alltmer, i den meningen att det område som regleras av politiska beslut blir mindre och mindre.

5. Den rekonstruerade demokratidoktrinen

Människosynen är det ideologiska postulat på vilket Bohmans demokratiresonemang ytterst vilar på. Utifrån sin syn på människans begränsade rationalitet och moralitet argumenterar Bohman för en begränsning av den politiska maktens räckvidd och betonar den enskilde individens frihet och oberoende *inom lagens ramar*. Genom det demokratiska styrelseskicket får folket möjlighet att styra och kontrollera statsmakten, vars uppgift är att skydda och garantera folkets frihet.

Eftersom människans kunskap är begränsad, såväl individuellt som kollektivt, kan inga optimala beslut fattas. Reformen kan bara genomföras lyckligt om de sker stegvis. Den enskilde individen känner sin situation bäst själv och bör därför få så stora möjligheter som möjligt att forma sin tillvaro. Med sin människosyn som grundval tar Bohman även avstånd ifrån "nattväktarstatsidealet". Lösningen på konflikten mellan det offentliga, format genom demokratiska majoritetsbeslut, och den enskilde, ser sig Bohman finna i rättsordningen, "den lagbundna friheten". Genom rättsordningen sker en "rättslig och lagbunden reglering av samhällets angelägenheter och den enskildes rättigheter och skyldigheter." (Bohman, 1981:78)

Rättsordningen stakar ut gränserna för såväl statens som individens uppgifter. Utifrån detta synsätt minskas då behovet av politiska beslut och politisk verksamhet.

Det område som styrs av demokratiskt fattade beslut bör också begränsas genom ett utökat antal grundlagsstadgade fri- och rättigheter, och ge samtliga fri- och rättigheter ett starkare skydd.

Bohman anser att den västerländska demokratin historiskt vuxit fram som det styrelseskick vilket varit bäst skickat att bevara de enskilda medborgarnas handlingsfrihet. Att genom demokratiska majoritetsbeslut träda den enskildes frihet för när innebär då att göra våld på demokratins historiskt betingade innehåll och väsen.

Den tekniska utformningen av styrelseskicket står inte i fokus, utan den representativa demokratin ses som en självklarhet, grundad i den långa svenska författningstraditionen.

Marknadsekonomi och äganderätt är för Gösta Bohman två av de viktigaste förutsättningarna

för en fungerande demokrati. Han menar att de möjliggör för individerna att inta ställningstaganden oberoende av omgivningen, medan en försvagning av marknadsekonomi och äganderätten medför ett beroende av framför allt staten, vilket kan försvåra för medborgarna att rösta efter sin övertygelse. Bohman vill också, i linje med detta resonemang, få äganderätten inskriven som en fri- och rättighet i grundlagen.

6. Konservativ idétradition

6.1 Fyra konservativa idélinjer

Med de tre ideologiska postulaten som utgångspunkt kan man urskilja väsentligen fyra konservativa idélinjer. Skillnaderna dem emellan är inte så mycket substantiell, som en fråga om vilket av de tre ideologiska postulaten som intar centralpositionen i idéstrukturen och hur den kombineras med de övriga grundläggande värderingarna. Genom att renodla dessa fyra idélinjer skapar man en form av idealtyper mot vilka man kan jämföra och analysera konservativa ideologer.

Den konservatism som ser den kosmologiska ordningen som det främsta ideologiska postulatet tenderar också att framhäva de värderingar som beskrivs under *naturliga kollektiv och institutioner* och *hierarkier, olikhet och jämlikhet*. John Weiss ger i följande citat en målande beskrivning av hur denna idélinje kan sägas uppfatta tillvarons grund:

The social order was not a mere anarchy; it was composed, as was the order of nature, of self-developing organisms endowed with unique and essential qualities which allowed the unfolding of the harmonic grand design, whose final cause was the will of God. Society was not just a mass of equal individuals locked in a war of all against all, requiring an order dictated by the prince. Each estate had its unique and innate principle: the inborn sense of honour of the noble, the embodiment of the drama of salvation which was the Church, the self-regulation of the guildsman and the dignified humility of the serf. These were the estates created by infinite wisdom in the divine plan of hierarchy and harmony. (Weiss, 1977:14)

Idélinjens kärna är, som synes, kosmologin i förening med en samhällsordning bestående av en mängd olika och förhållandevis oberoende institutioner, stånd och klasser, där människorna ses som olika och ojämlika men ändå i stånd att leva i harmoni med varandra. Konservatism med denna inriktning försvarar det pre-moderna samhället, med dess feudala struktur, och har en stör-

re motvilja mot förändringar som påskyndar det moderna samhällets utveckling än konservatism som utgår från *samhällets grundkonstruktion* eller *människosynen* som främsta normkälla. Det styrelseskick som ligger i linje med denna konservatism är olika former av stånds-, klass- eller yrkesrepresentation under ledning av en monark. Representanterna ska representera olika kollektiv, institutioner eller fasta samhällsgrupperingar, gärna med en viss hierarkisk indelning. Monarken ses som stående över, och oberoende av, de stridande intressena, med uppgift att med hänsyn till helheten försöka jämka dessa samman. Kollektiven eller institutionerna ses som förhållandevis väl avgränsade och självständiga enheter i samhället. Av de fyra skisserade idélinjerna är denna den mest negativa mot ett demokratiskt styrelseskick.

Konservativa tänkare som kan inrangeras under denna idélinje är Justus Möser, Joseph de Maistre, Louis de Bonald, Carl Ludwig von Haller och Adam Müller, vilka alla verkade under 1800-talets första hälft. Från mer modern tid kan möjligen nämnas amerikanen Robert Nisbet (Jfr Nisbet, 1986:1–3, 17–23).

För den konservatism som utgår från *samhällets grundkonstruktion* är framför allt påståendena under *metod för samhällsförändring*, *äganderätt* och *rättsordning* centrala. Samhällsutveckling i kontinuitet med det förgångna genom äganderätt, rättsordning och pragmatiska, försiktiga politiska beslut. Samhällets utveckling sker inom, och är knuten till, nationen och den nationella gemenskapen. Det är samhällsutveckling i kontinuitet med den nationella traditionen det är fråga om.

En stor del av konservativt politiskt tänkande kan förmodligen inordnas här. Det är också möjligt att göra två underavdelningar, om man gör en distinktion mellan historicism och allmän traditionalism. Historicistisk konservatism ser historien som målinriktad, utvecklande sig mot bestämda mål. Allmän traditionalism ser visserligen historien som en kontinuerlig utveckling men betvivlar det mänskliga förnuftet förmåga att uttröna dess vägar. Historicismen har en större tilltro till det mänskliga förnuftets möjligheter att förstå historiens mål och syften. Detta ger en elitistisk prägel och får till följd att man betonar *hierarkier, olikhet och jämlikhet*, men också *rättsordningen* och *äganderätten*. För att en nation ska kunna utvecklas i enlighet med sin bestämmelse måste det styras av de visaste, av dem som kan

förstå nationens objektiva intressen. Rättsordningen utgör det synliga uttrycket för nationens förnuft och moral, inkarnationen av dess objektiva intressen. Äganderätten borgar för det oberoende och det mogna omdöme som krävs för att kunna förstå nationens väsen och bestämmelse.

Det styrelseskick som ligger mest i linje med denna konservativa inriktning är den konstitutionella monarkin, där monarken styr tillsammans med en representation under lagarna. Representationen är vald enligt restriktiva kriterier såsom börd, rikedom och utbildning för att säkra en sammansättning med förmåga att rätt förstå nationens intresse. Synen på ett demokratiskt styrelseskick är mycket negativ, eftersom det inte ger de mest "kompetenta" ett avgörande inflytande över styrelsen. Demokrati leder till massvälde och strider mellan "subjektiva" intressen, vilket splittrar nationen och för den på villospår.

Under denna idélinje kan man inränga tysarna Friedrich Hegel, Friedrich Stahl och Heinrich Treitschke, och svensken Christoffer Jacob Boström. En tänkare i modern tid, med liknande inriktning, är engelsmannen Roger Scruton (Jfr Scruton, 1980:46-70).

Traditionalism av mer allmänt slag har sin upprinnelse hos Edmund Burke. Framträdande förespråkare i hans efterföljd är, bland många andra, Benjamin Disraeli och Quintin Hogg (Lord Hailsham) i England, och Russell Kirk och Peter Viereck i USA. Inom denna konservativa inriktning bedöms frågan om styrelseskickets utformning utifrån den nationella traditionen. Demokrati kan accepteras, och så småningom även försvaras, om den "växer" fram stegvis och inom ramen för de traditionella politiska institutionerna. Så mycket som möjligt av äldre politiska institutioner bör bevaras, även om deras funktion förändrats eller nästan upphört.

Den fjärde idélinje som går att urskilja, utgår ifrån den sekulariserade och nyanserat pessimistiska människosynen. Idélinjens essens utgörs av en grundläggande skepticism, vilket får som konsekvens att varken religionen eller traditionen ges någon dominerande ställning som normkälla. Skepticismen har ofta länkats samman med de föreställningar som anges under *metod för samhällsförändring* och *rättsordning*, det vill säga en pragmatisk inställning till politik överhuvud och betoning av rättsordningen som garant för förutsägbarhet och stabilitet. Även äganderättens betydelse framhävs, men då ej *främst* som faktor för

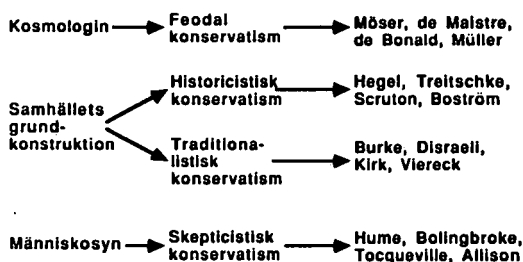
att bevara kontinuiteten med tidigare generationer utan för dess stabiliserande inverkan på människorna. Denna skolas karakteristik beskrivs väl av följande citat:

The philosophical mood of this school is a modest one, and in so far it would be to the effect that the world precludes the fulfilment of men's loftiest dreams and projects because not all the goods that they desire is compatible with one another. There is to say, an ineliminable tension amongst the constituents of human happiness, and in this situation the greatest good for man is a spirit of moderation and compromise. (O'Sullivan, 1976:27)

Denna inriktning inom konservatismen har en lång tradition framför allt i Storbritannien, från David Hume och Lord Bolingbroke till Michael Oakeshott, Anthony Quinton och Lincoln Allison. Även fransmännen Charles Louis de Montesquieu, Alex de Tocqueville och Benjamin Constant, och amerikanen John Adams kan räknas in under idélinjen ifråga (jfr O'Sullivan, 1976:26-28). Tocqueville och Constant räknas ibland som liberala tänkare, men deras pessimistiska människosyn och skeptiska inställning till politisk verksamhet, gör att de minst lika gärna kan placeras inom i konservativ idétradition.

Överhuvudtaget är denna idélinje den av de fyra som ligger närmast liberala politiska åskådningar. Skiljelinjen mellan dessa och denna fjärde konservativa inriktning utgörs framför allt av den sistnämndas mer pessimistiska människosyn och dess skeptiska inställning till politisk verksamhet. Den saknar också den för liberalismen utmärkande starka tron på människosläktets moraliska utveckling och framåtskridande (Jfr O'Sullivan, 1976:13).

Styrelseskicket bör vara lagbundet och dess utformning noga reglerad i en konstitution. Maktindelning och konstitutionella garantier mot maktmissbruk har varit centrala teman när tänkare inom denna idétradition diskuterat frågan om styrelseskickets utformning. Både i demokratier och i andra styrelseskick bör de politiska institutionernas makt begränsas. Fri- och rättighetsdeklarationer är viktiga för att skydda medborgarna från maktmissbruk. Rädslan för maktmissbruk, oavsett om det gäller en demokratiskt vald majoritet eller en enväldig monark, har sin grund i den pessimistiska människosynen.

Figur 3: Med utgångspunkt från de tre ideologiska postulaten kan fyra idélinjer urskiljas.

6.2 Gösta Bohman och den konservativa idétraditionen

Gösta Bohman passar ganska väl in i den fjärde av de skisserade konservativa idélinjerna. Med *människosynen* som det viktigaste ideologiska postulatet, blir det naturligt att, som Bohman gör, även betona *äganderätten*, *rättsordningen* och *den stegvisa, pragmatiska samhällsreformeringens väg*.

När det gäller synen på demokrati och styrelseskick, är det principiella resonemang han för av samma art som exempelvis Tocquevilles och Adams'. Faror för majoritetsförtryck, vikten av konstitutionella garantier och medborgerliga fri- och rättigheter, och en begränsad statsmakt är gemensamma teman. Bohman citerar gärna, och med instämmande, Alex de Toqueville (Bohman, *Marknadsekonomisk tidskrift* 1986, nr 1:48–50).

I likhet med engelska ideologiska fränder, vilka också utgår ifrån den konservativa människosynen som främsta ideologiska postulat, har traditionen stor betydelse för Bohman. Men han gör den samtidigt inte till "the overriding principle". Traditionen ger ramar och förutsättningar, men får inte slå ut andra grundvärderingar. Här står exempelvis Bohman på samma mark som engelska konservativa i David Humes efterföljd, som exempelvis Lincoln Allison (Allison, 1984:15–17).

Svaret på frågan om Bohman är konservativ eller liberal, är att han är konservativ. Bohman avviker endast på *en punkt* från den konservativa ortodoxin. Det är när han sätter den enskilde individen *över alla* former av kollektiv, även sådana naturligt framväxna enheter som familjen och nationen. Det är ett liberalt drag. Men samtidigt framhåller Bohman att familjen är samhällets

grundcell, och en förutsättning för de enskilda individernas trygghet, liksom den nationella gemenskapen. Betoningen av den enskilde individen är mer fråga om en nyantering utifrån konservativa grundvärderingar, än en ideologisk kursändring.

Bohmans avståndstagande från de Maistre och Bonald, på grund av deras "kollektivism", är inte någon intäkt för liberalism (Bohman, 1981:157). Det finns en spännvidd inom konservativ idétradition, när det gäller förhållandet kollektiv-individ och stat-samhälle. De Maistres och Bonalds idealisering av den feodala samhällsordningen, kritiserades exempelvis även av samtida franska konservativa som Chateaubriand (Tingsten, 1966:41).

Inte heller accepterandet av marknadsekonomi är något specifikt icke-konservativt, av den enkla anledningen att konservatismen aldrig haft någon egen ekonomisk teori (Heckscher, 1947:35). Konservativa ideologer har alltid bedömt ekonomiska frågor, såväl som frågor kring demokrati och styrelseskick, utifrån vissa ideologiska postulat och grundläggande värderingar. Dessa har tidigare redovisats. Det har lett dem till att i vissa lägen förespråka den feodala ekonomin, i andra lägen en statsinterventionistisk ekonomi, och åter i andra lägen marknadsekonomi. Edmund Burke själv var exempelvis en ivrig anhängare av marknadsekonomi och Adam Smiths teser (jfr Vallinder i SvD 87-12-22, Eccleshall, 1984:84, 99–102).

Gösta Bohmans uppskattning av marknadsekonomi härrör först och främst ifrån dess förmåga att skapa ett "fritt" samhälle, det vill säga ett samhälle som i så liten grad som möjligt regleras av politiska beslut (Bohman, 1982:7–20, 1974:53–54).

Det avpolitiserade samhället är något av kärnan, eller essensen i konservativt tänkande från mitten av 1700-talet fram till våra dagar (jfr Weiss, 1977). John Gray ger i följande citat en pricksäker beskrivning av förhållandet konservatism-marknadsekonomi under de senaste årtiondena:

In recent decades, conservative thought has exhibited a diminished hostility to market institutions, and has increasingly come to see in market freedoms a support for the spontaneous order in society which conservatives cherish. (Gray, 1986:87, för ytterligare diskussion om skillnaderna mellan konservatismen och liberalism, se Gray, 1986:82–89, O'Sullivan, 1976:13.)

När Gösta Bohman tillsammans med Sam Nilsson initierade den "nya" linjen 1968, vilken innebar en starkare betoning av den enskilde medborgarens frihet och ansvar och marknadsekonomins fördelar, skedde det inte i motsats till några konservativa värden, vilket Bohman betonar, utan som en följd av de yttre omständigheterna:

Vi menade . . . att den tilltagande kollektiviseringen och byråkratiseringen gjorde det mera befogat än tidigare att i politiken skjuta fram individens rätt och ansvar. (Bohman, 1983:101)

Betecknande är att Gösta Bohman tar avstånd från både 1800-talets nattvaktarstatsliberalism, Folkpartiets form av liberalism, och nyliberalism à la Milton Friedman (Bohman, 1974:38, 53, 1979:13, 15, 1981:43, 49, 79–80).

Kvar av liberalismen blir en bekännelse till värdet av individens handlingsfrihet och ansvar och marknadsekonomi. En bekännelse som alltid gått att förena med konservativa idéer så länge det inte hotat några för konservatismens grundläggande värden (jfr Bohman, 1979:14–16).

(Uppsatsen ingår i forskningsprojektet "Politisk demokrati i ett aktör-strukturperspektiv" som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond.)

Bibliografi

- Allison, Lincoln; *Right Principles. A conservative philosophy of politics*. Blackwell, Oxford, 1984.
- Björklund, Stefan; *Politisk teori*, Aldus/Bonniers, Stockholm, 1970
- Bohman, Gösta; "Moderat konservatism" i Unger, Gunnar, ed; *Kämpande konservatism*, Natur och Kultur, Stockholm, 1971.
- Bohman, Gösta; *Tankar om mitt Sverige*, Askild & Kärnkull, Stockholm, 1974.
- Bohman, Gösta; *Fritid i frihet*, Moderata Samlingspartiet, Stockholm, 1976.
- Bohman, Gösta; *Tankar och tal*, Moderata Samlingspartiet, Stockholm, 1979.
- Bohman, Gösta; *Kurs mot framtiden*, Norstedts, Stockholm, 1981.
- Bohman, Gösta; "Demokrati och frihet" i *Demokratis Villkor*, Svensk Tidskrift, Stockholm, 1982.
- Bohman, Gösta; *Så var det*, Bonniers, Stockholm, 1983.
- Bohman, Gösta; *Maktskifte*, Bonniers, Stockholm, 1984.
- Bohman, Gösta; *I lä av en sjöbod*, Bonniers, Stockholm, 1985.
- Bohman, Gösta; "Formell och/eller reell demokrati" i *Marknadsekonomisk tidskrift*, 1986, nr 1.

- Bohman, Gösta; "Att begränsa offentlig makt" i *Vad kan medborgaren göra?* Timbro, 1987.
- Bohman, Gösta; *Tal i Stockholm 1819-1975, Malmö 7/9-1976, Norrköping 26/8-1979*, Opublicerat. (Finns hos förf.)
- Clark, Michael D; *Coherent Variety. The Idea of Diversity in British and American Conservative Thought*, Greenwood Press, Westport, 1983.
- Demokratis Villkor*, Svensk Tidskrift, Stockholm, 1982.
- Eccleshall, Richard; *Political Ideologies. An introduction*. Hutchinson, London, 1984.
- Gray, John; *Liberalism*, Open University Press, Milton Keynes, 1986.
- Harbour, William; *The Foundations of Conservative Thought. An Anglo-American Tradition in Perspective*, University of Notre Dame, Dame, 1982.
- Hailsham, Lord, Quintin Hogg; *The Case for Conservatism*, Penguin, Harmondsworth, 1959.
- Hearnshaw, F.J; *Conservatism in England*, Macmillan, London, 1933.
- Heckscher, Gunnar; *Gammal och ny konservatism i Sverige*, Medborgarskolan, Stockholm, 1947.
- Huntington, Samuel; "Conservatism as an Ideology" i *American Political Science Review*, 1957.
- Kirk, Russell; *The Conservative Mind*, Henry Regnery, Chicago, 1953.
- Layton-Henry, Zig, ed; *Conservative Politics in Western Europe*, Macmillan, London, 1982.
- Lundquist, Lennart; "Demokratis idéer" i Back, Pär-Erik – Gustafsson, Agne, ed, *Modern Demokrati*, Liber Förlag, Lund, 1980.
- Lundquist, Lennart; *The Party and the Masses*, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1982.
- Mannheim, Karl; *Essays on Psychology and Social Psychology*, Routledge & Kegan Paul, London, 1953.
- Nisbet, Robert, *Conservatism*, 1986.
- O'Sullivan, Noel; *Conservatism*, Dent & Sons, London, 1976.
- Quinton, Anthony; *The Politics of Imperfection*, Faber and Faber, London, 1976.
- Riksdagens protokoll med bihang* (FK = Första kammaren, AK = Andra kammaren).
- Rossiter, Clinton; *Conservatism in America*, Alfred A Knopf, New York, 1955.
- Scruton, Roger; *The Meaning of Conservatism*, Penguin Books, Harmondsworth, 1980.
- Tingsten, Herbert; *De konservativa idéerna*, Aldus/Bonniers, Stockholm, 1966.
- Tingsten, Herbert; *Demokratis problem*, Aldus/Bonniers, Stockholm, 1969.
- Unger, Gunnar, ed; *Kämpande konservatism*, Natur och Kultur, Stockholm, 1970.
- Vallinder, Torbjörn; "Är konservatismen liberal?" i *Svenska Dagbladet*, 22/12-1987.
- Weiss, John; *Conservatism in Europe 1770-1945*, Thames and Hudson, London, 1977.
- Viereck, Peter; *Conservatism Revisited*, Free Press, New York, 1962.
- White, Reginald, ed; *The Conservative Tradition*, A and C Black, London, 1950.